
За Дністром же починався новий етап у житті кожного бійця невеличкого осколка грізної колись махновської армії українських повстанців.

Джерела та література

1. Н.И. Махно. Воспоминания, материалы, документы. – К., 1991.
2. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921). – Запорожье, 1995.
3. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993.
4. Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. Нестор Махно: правда и легенды. – Донецк, 1996.
5. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994.
6. Голованов В.Я. Тачанки с юга. – М.; Запорожье, 1997.
7. Каварзин А.И. Дорогами нескончаемых битв. – К., 1982.
8. Телицын В. Нестор Махно. – М.; Смоленск, 1998.
9. Тимошук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). – Симферополь, 1996.
10. Трифонов Н.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921 – 1923 гг.). – Л., 1964. – Ч.1.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3204. – Оп.1. – Спр.9.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.616.

SUMMARY

On the basis of archival sources and memoirs, the author has stated his own vision of circumstances of Makhno's troops and Red Army last armed opposition in August, 1921.

Н.А. Ковальова

З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ У 1921 р.

Після розгрому зовнішніх ворогів радянської влади і ліквідації основних фронтів громадянської війни у листопаді 1920 р. перед правлячою партією більшовиків в Україні постало інше важливе завдання – налагодження стосунків із селянством. Громадянська війна загострила безліч протиріч у суспільстві, зокрема між містом і селом, ідеологією правлячої партії й інтересами селянства, а також усередині селянства, змусивши його захищати свої інтереси збройними засобами. Найбільшими центрами селянського повстанського руху у 1921 р. стали Київщина і Катеринославщина. Повстанський рух на Київщині характеризувався переважанням пропетлюрівської орієнтації [11, с.19, 29; 10, с.157]. Повстанські формування Катеринославщини перебували під впливом різних ідеологій, їх діяльність найбільш повно відображала прагнення селян Півдня України і їх ставлення до радянської влади.

У працях радянських істориків проблема селянських повстанських рухів висвітлювалася однозначно негативно – як “внутрішня контрреволюція” та “куркульський бандитизм” [див. напр.: 11, 12]. Протягом останнього десятиріччя історики переосмислили сутність селянського повстанського руху і досить ґрунтовно дослідили карально-репресивну політику радянської влади щодо селянства [14; 15; 13; 7]. З'явилися і красномовні матеріали про окремі селянські виступи [17; 16]. Однак всебічну історію повстанського руху на Катеринославщині з усіма його особливостями поки що не створено. Деякі аспекти діяльності повстанців Катеринославщини у 1921 р. розкриємо у даній статті.

Селянський опозиційний рух на Катеринославщині у 1921 р. охоплював різні форми протесту селянства (збройний повстанський опір, заворушення, змови, підпільну діяльність). У документах органів радянської влади селянський повстанський рух

характеризується як "політичний бандитизм". Сучасні дослідники розглядають це багатомірне явище як "політичну опозицію більшовикам в усіх її різновидах" [13, с.180; 7], а також як особливе соціальне явище з національними особливостями [9, с.131-132].

За ідеологічною спрямованістю вчені виділяють махновський, петлюрівський рухи і звичайний кримінальний бандитизм. Архівні матеріали повітових воєнних нарад свідчать також про повстанські загони іншого політичного спрямування, однак більш детально з'ясувати його наявна джерельна база не дозволяє.

Причинами селянських виступів, як свідчать документи, були економічна політика радянської влади – продрозкладка, мобілізації та протиправні дії представників влади. У збройних виступах виразно проявлявся і противладний протест. Так, основним змістом діяльності махновських повстанців, як зазначають Д.В.Архирейський та В.В.Ченцов, був збройний опір встановленню і зміцненню більшовицької влади, оскільки отамани не вважали її народною [15, с.117].

Розгортанню повстанського руху на Катеринославщині сприяли об'єктивні умови: наявність у губернії великих лісових масивів і переважання у соціальній структурі селянства прошарку заможних господарів, яких співробітники Катеринославської губернської надзвичайної комісії (далі – КГНК) характеризували як "куркулів" з петлюрівським відтінком та махновським елементом [2, с.94].

Масштаби повстанського руху у 1921 р. зумовили збереження у Катеринославській губернії воєнного становища. Так, за офіційними повідомленнями, на 7 липня 1921 р. в губернії існувало сім діючих повстанських формувань загальною чисельністю 650 чол. [13, с.189]. За даними КГНК, на 1 серпня у губернії діяло шість "банд", але вже у середині серпня їх кількість зросла до дванадцяти збройних загонів чисельністю понад 900 чол. [2, с.96]. Проте справжню кількість селян, які брали участь у заворушеннях, як зазначає О.І.Ганжа, підрахувати неможливо [7, с.6]. Повстанські загони не мали сталого складу – люди за необхідності виходили з них (для виконання посівних робіт чи з тактичних міркувань збереження своїх сил від репресій з боку радянської влади [див. напр.: 2, с.135, 139]) і поверталися.

Особливу активність у губернії, як свідчать офіційні радянські джерела, проявляли махновські повстанські формування. Регіоном їх діяльності співробітники таємно-оперативного відділу КГНК називають Павлоградський повіт [2, с.96]. У квітні 1921 р. боротьбу проти радянської влади тут продовжували регіональні махновські командири Брова, Матвієнко, Савонов [20, арк.57]. У цьому ж повіті діяв і загін Керенського, політичне спрямування якого характеризується неоднозначно: таємно-оперативний відділ КГНК називає його махновським [2, с.96], а помічник командуючого Харківським військовим округом Германович – кримінальним формуванням [18, арк.70]. У серпні 1921 р. у зв'язку з відходом Н.Махна у Румунію діяльність дрібних махновських загонів на Катеринославщині, за даними таємно-оперативного відділу КГНК, активізувалася [2, с.96]. Зокрема, кількість махновських формувань збільшилася внаслідок їх переходу із Запоріжжя, де каральні заходи були ефективніші, ніж на Катеринославщині [15, с.117], а продовження "кампанії по вилученню продподатку" посилило селянський опір [2, с.96]. Загалом за період з 1 червня по 1 грудня 1921 р. в губернії махновцями було вчинено 39 нападів на державні об'єкти (залізничні станції, мости, склади тощо) і населені пункти [15, с.117].

Серед великих кримінальних загонів документи повітових воєнних нарад називають загони Начиненого, Керенського та ін. [18, арк.70]. За даними КГНК, загін Начиненого складався з восьми осіб (інколи сягаючи 25) і, озброєний кулеметом, грабував і вбивав радянських і, зокрема, міліцейських працівників, нападав на потяги [2, с.96]. Дрібні кримінальні формування, яких було багато, грабували й місцеве населення. Вони користувалися відсутністю міцної влади, як це було, наприклад, у Верхньодніпровському повіті: при потуранні місцевої міліції там постійно втікали бандити і процвітало винокуріння [20, арк.61]. Проти кримінальних загонів спрямовував дії в основному відділ по боротьбі з бандитизмом КГНК [2, с.95].

Петлюрівський рух на Катеринославщині набрав значно меншого розмаху, ніж на Правобережжі. Прихильники С.Петлюри у 1920-1921 рр. певною мірою відступили від політичної платформи 1919 р. і досить часто консолідувалися з колишніми білогвардійськими елементами (перед своїм відступом П.Врангель визнав Директорію УНР урядом України та право українців на самовизначення [8, с.156]). Учасниками петлюрівського руху на Катеринославщині були вчителі, інтелігенція, заможні селяни (так свідчать документи), яких об'єднувала спільна мета повалення радянської влади і проголошення Української Народної Республіки.

У 1920 р. діяльність повстанців петлюрівського спрямування на Катеринославщині була стихійною і неорганізованою. Так, органи радянської влади зафіксували окремі спроби пропетлюрівських виступів: на початку березня 1920 р. колишній штабс-капітан царської армії Федорченко намагався підняти повстання на Криворіжжі [16]. Активізувалася діяльність прихильників С.Петлюри під час радянсько-польської війни 1920 р. – у селах губернії розпочалася петлюрівська агітація. Її наслідком став виступ петлюрівського отамана Клинача (Клепача [2, с.138]) у Криворізькому повіті, розкритий органами радянської влади у липні 1920 р. За повідомленням інформаційного відділу ЦК КП(б)У, отаман захопив більшість волостей, залучивши і членів виконкому, яких у зведенні називають “беспартійними петлюровского толка”. Кількість учасників, як свідчить це повідомлення, могла сягати 600 чол. [1, с.291].

Однак “загрозливих” розмірів петлюрівський рух, за інформацією влади, набув восени 1920 р. за умов врангелівського наступу: “шайки превратились в целые полки по несколько тысяч человек, терроризировали крестьянство до последней степени, а также и наши продотряды” [1, с.302]. Найбільшим серед цих формувань вважається загін Степового. Він нараховував, за даними чекістів, до 20 тис. чол. (про перебільшення цієї інформації свідчить швидкий розгром формування червоноармійськими частинами на Київщині), мав гармати, кулемети, а також всі сучасні транспортні засоби (автомобілі, мотоцикли і велосипеди) [2, с.138]. Однак у 1920 р. прихильники С.Петлюри на Катеринославщині не змогли об'єднатися, і їх діяльність не набула таких масштабів, як в інших регіонах України [11, с.29]. Багато повстанських формувань, зокрема Карпенка, Федорченка, Горященка і Черненка, займали нейтральну позицію, очікуючи від уряду УНР остаточної програми його діяльності [2, с.135].

Організаційне становлення “петлюрівського руху” на Катеринославщині розпочинається у 1921 р.; воно було пов'язане із створенням повстанського комітету, який відразу ж був викритий органами влади. Особливого розголосу набув розгром чекістами у Солонянському районі місії доктора Гелева, уповноваженого С.Петлюрою для роботи зі створення мережі повстанських організацій на Катеринославщині, в Північній Таврії і Східній Херсонщині. Детально операція з розгрому повстанкомів описана у звіті Катеринославської губернської надзвичайної комісії [2, с.142–154]. Репресії по цій справі мали загальноукраїнський характер, охопивши як власне територію губернії, зокрема Нікопольський, Криворізький повіти, так і інші міста (Єлисаветград, Мелітополь, Київ). У Нікопольському районі чекісти арештували 32 особи, а всього у губернії було заарештовано 114 чол. [16]. За постановою колегії Катеринославської ГНК від 25 серпня 1921 р. 52 підпільники було розстріляно, інших було засуджено до різних термінів ув'язнення [2, с.152–153].

Однак каральні заходи не зупинили діяльність військових селянських формувань. За характеристикою радянських джерел, “петлюрівське” забарвлення у 1921 р. мали повстанські загони Іванова, Круглова [18, арк.63, 71]. Загін Г.Іванова, за характеристикою голови ЧК Криворізького повіту Петрова, складався з двох частин, очолюваних самим отаманом і Лютим. До його складу входили “професійні” бандити і “петлюрівці” [18, арк.73]. Об'єднання зусиль прихильників УНР з повстанським рухом, як зазначає Д.В.Архирейський, було тактичним союзом для селянства і “реакцією на

внутрішню політику нової держави” [4].

На початку серпня 1921 р. представники повітової воєнної наради розпочали переговори про перехід повстанців Іванова на бік радянської влади, які тривали до 2 вересня і через категоричну позицію петлюрівської частини загону завершилися безрезультатно [18, *арк.71–74*]. У цей же час, на початку вересня, інший загін петлюрівського спрямування, очолюваний Кругловим, з’явився на Нікопольщині [18, *арк.63, 70*]. Однак діяльність цих загонів в основному обмежувалась територією своїх повітів.

Новий спалах збройних виступів петлюрівських формувань припадає на жовтень – листопад 1921 р. Так, за інформацією Губернської повітової наради, за жовтень загін Іванова збільшився з 40 до 70-80 чоловік, і навіть залучення свіжих військових сил не допомогло його ліквідувати: “Местная банда Иванова оказалась живучей и быстро меняющей места своих действий” [18, *арк.89*]. Вона перешкоджала створенню у повіті комітетів незаможних селян і завдавала значних матеріальних збитків державним органам. Зокрема, при нападі 3 листопада на с. Петрівку повстанці вбили двох контролерів млина, спалили всі папери, забрали зібране мешканцями Гуровської волості у рахунок продподатку продовольство, на станції конфіскували телефонні апарати й спалили тачанку [18, *арк.90*]. Незважаючи на всі зусилля влади, загін Іванова повністю не був ліквідований: 1 грудня було розбито групу повстанців на чолі з Лютим (загинув 15 чоловік), а решта розсіялася у різних напрямках [18, *арк.96*]. Всього в губернії станом на 15 грудня 1921 р., за офіційною інформацією, діяло 5-6 повстанських загонів загальною чисельністю у 90–130 осіб [18, *арк.97*].

Придушенням селянських повстань займалися регулярні війська, боротьба була жорстокою і безкомпромісною з обох боків. Рішення про відміну у губернії воєнного становища Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР ухвалила 14 липня 1922 р. На Криворізький, Новомосковський та Павлоградський повіти це рішення не поширювалося, оскільки у зв’язку з активною діяльністю повстанських формувань там зберігалось воєнне становище [21, *арк.18*]. Боротьбу з владою у цих та інших повітах Катеринославщини у 1922 р. продовжували загони отаманів Петраша, Голика, Начиненого, Свища, Іванова [5, *с.193; 26*].

1921 р. став переломним у встановленні радянською владою відносин із селянством та її боротьбі з повстанцями. Влада вживала енергійних заходів для придушення селянських повстань як репресивними, так і компромісними методами, проголосивши у березні 1921 р. на V Всеукраїнському з’їзді Рад амністію. Однак цей захід виявився недостатньо ефективним – повстанці досить часто вчиняли самосуд над амністованими, і ті, щоб уникнути розправи, знову поверталися в повстанські формування [7, *с.145*]. Довіру до влади підривали самочинні конфіскації селянського майна військовими частинами. Так, пограбування червоноармійцями 52–53 кавполку 9-ї дивізії господарств повстанців Перепади і Олейникова, а також інші вчинені ними “інциденти” загальмували перехід на бік радянської влади повстанців загону Іванова [18, *арк.73*]. Селяни, яких грабували всі політичні режими, потерпали й від конфіскації продовольства повстанськими формуваннями. Такі конфіскації та примусові мобілізації місцевих мешканців підривали авторитет повстанства.

Створити об’єктивну картину діяльності селянських повстанських формувань у 1921 р. на Півдні України і, зокрема на Катеринославщині, не так просто. Одним з питань, на які найважче знайти відповідь, є мотивація участі селянства в повстанських формуваннях. Основним джерелом інформації з цієї проблеми виступають матеріали радянських органів влади, які характеризуються ідеологічною упередженістю й недостатньою повнотою викладу. Створена на підставі цих джерел історіографічна традиція відзначається певними стереотипами в оцінці селянської поведінки, які не зовсім адекватно відображають різні аспекти проблеми участі селян у повстанському русі. Тому нові дослідження та критичне переосмислення напрацьованих радянською

історичною наукою результатів допоможуть розкрити дану проблему.

Зокрема, велике значення для пояснення мотивації опозиційної діяльності селян, на наш погляд, мають родинні зв'язки, які досить часто поєднували все село, свідчення цього можна знайти у матеріалах повітових воєнних нарад та спогадах самих повстанців [див. напр.: 6, с.71]. Інша частина селян виступала проти влади з політичних мотивів, як, наприклад, прихильники петлюрівського напрямку. Досить вагому роль у провокуванні селянських мас відіграли анархічні настрої та характерні для всіх подій воєнного часу кримінальні мотиви. Певною мірою посилили активність селян на Катеринославщині суперечності у сфері аграрних відносин – як накопичені у дореволюційний період (неоднакове забезпечення землею), так і зумовлені громадянською війною.

Переконливим доказом впливу земельного забезпечення на селянські настрої є політична ситуація у Верхньодніпровському повіті: північна “бідняцька” частина повіту, згідно із звітом Катеринославської губернської воєнної наради від 24 квітня 1921 р., веде боротьбу з бандитизмом, а південна “куркульська”, будучи пасивною до радянської влади, сприяє розвитку бандитизму [20, арк.58]. Таке становище було характерним для багатьох повітів Катеринославщини.

Протести селян і посилення зв'язків з повстанством були викликані також безпідставним зарахуванням органами радянської влади значної частини селянських господарств до куркульських (до таких на Катеринославщині було зараховано 56%, що становило 30% усього населення) [11, с.13] і несправедливою економічною політикою держави щодо цих господарств. Хутірські господарства, у свою чергу, зазнали значних збитків від селянської стихії (ще з літа 1917 р.) [10, с.51, 55] й були налаштовані на встановлення міцної влади. Хуторяни, як і “куркульські” селища, переховували повстанців петлюрівського спрямування. Так, у хуторах і селах Ордо-Васильєвської волості Криворізького повіту загін Іванова переховувався по два-три дні [19, арк.265]. Допомогу і притулок повстанці Іванова знаходили також у Верхньодніпровському повіті [19, арк.254].

Повстанські загони петлюрівського спрямування на Катеринославщині підтримували і господарства німців-колоністів та менонітів. Колоністські земельні володіння у губернії становили 47 189 дес., або 10% від усієї площі оброблюваних земель губернії (частка німецьких колоністів і менонітів серед сільського населення не перевищувала 3,8%). Причому, на одне таке господарство припадало близько 28-30 дес. землі, що втричі перевищувало наділи селян Катеринославщини [5, с.120-121] і суперечило зрівняльній аграрній політиці радянської влади. Жорстокі розправи над мешканцями німецьких колоній під час громадянської війни, які вчиняли махновські загони [див. напр.: 6, с.36, 111, 189, 193], зробили їх союзником повстанців петлюрівського спрямування. Таким чином, петлюрівський повстанський рух спирався на значні прошарки населення губернії (мешканців колоній, хуторян, заможні верстви селянства та українську інтелігенцію [див., напр.: 3, с.117-119]), і його можна розглядати як альтернативу більшовицькому режиму.

Отже, селянський повстанський рух на Катеринославщині у 1921 р. являє собою своєрідне соціальне явище, яке має політичний характер та національні особливості. Він характеризується складним переплетінням ідеологічних напрямків та загостренням широкого спектру соціально-економічних чинників. Однак селянський протест виявився стихійним і неорганізованим, адже досить часто діяльність повстанських загонів не виходила за межі свого повіту. Причини цього слід шукати як у слабкості самих політичних рухів, і зокрема петлюрівського, так і у психології селянства.

Джерела та література

1. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918-1920 гг.). Документы и материалы. – Днепропетровск, 1968.
2. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по

-
- 1 ноября 1921 г. – Днепропетровск, 1994.
3. 1917-1927. Десять лет борьбы и строительства на Днепропетровщине. – Днепропетровск, 1927.
 4. Архирейський Д. Український повстанець 1918-1921 рр.: за що і проти чого // 8-річчя відродження української державності: минуле і сучасне: Доповіді і повідомлення на всеукраїнській науковій конференції. 14-16 листопада 1997 р. – Сімферополь, 1997.
 5. Безносков А.И. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX века // Вопросы германской истории: Сб. науч. ст. – Донецк, 2000.
 6. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993.
 7. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927). – К., 2000.
 8. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К., 1996.
 9. Грицак Я. Українська революція, 1914-1923 рр.: нові інтерпретації // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2 (1995-1997).
 10. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Харьков, 1922. – Вып.1.
 11. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921-1923 рр. – Харків, 1971.
 12. Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917-1922 рр.). – К., 1955.
 13. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000.
 14. Архирейський Д.В., Ченцов В.В. З історії репресій проти українського селянства в 20-ті роки (За матеріалами воєнних нарад) // Бористен. – 1997. – № 4; № 5; № 6.
 15. Архирейський Д.В., Ченцов В.В. Махновці після “махновщини”: чутки і реальності (1921-1929) // Грані. – 1998. – № 11.
 16. Жуковский М. Про підпільну петлюрівську організацію // Нікопольська правда. – 1996. – 24 грудня.
 17. Пісна Н., Логвинов О. Кінець банди Шаповала // Червоний гірняк. – 1990. – 8 грудня; 1991. – 24 січня.
 18. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.Р-224. – Оп.1. – Спр.2.
 19. Там же. – Спр.4.
 20. Там же. – Спр.6.
 21. Там же. – Спр.11.

SUMMARY

The Peasants' movement in opposition in Ekaterinoslav region in 1921 is considered as the special social phenomenon, which had political character and national features. The preconditions, reasons and character of struggle of Peasants' groups against the Soviet authorities policy are covered. Diverse ideological oriented insurgent movements: Makhno's, Petlura's, and criminal gangsterism are analysed. The reasons of failures for the Peasants' anti-Soviet movement are explained.

Ю.А. Святець

БЕЗПОСІВНІ СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА ПІВДЕННИХ ОКРУГІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ